

БУЙСЬКИХ

Алла Валеріївна — доктор історичних наук, заступник директора з наукової роботи Інституту археології НАН України, керівник Ольвійської міжнародної археологічної експедиції

СУЧАСНІ АРХЕОЛОГІЧНІ ВІДКРИТТЯ В НАЦІОНАЛЬНОМУ ІСТОРИКО- АРХЕОЛОГІЧНОМУ ЗАПОВІДНИКУ «ОЛЬВІЯ» НАН УКРАЇНИ

**Стенограма наукової доповіді на засіданні
Президії НАН України 3 липня 2019 року**

У доповіді висвітлено результати новітніх археологічних досліджень, що здійснюються за міжнародними проектами Ольвійською археологічною експедицією Інституту археології НАН України в Національному історико-археологічному заповіднику «Ольвія» НАН України, та їх роль у вивченні давньої історії України.

Вельмишановний Борисе Євгеновичу!

Вельмишановні члени Президії НАН України!

Сьогоднішню доповідь присвячено огляду перших результатів міжнародної співпраці, яку останніми роками розвиває на території заповідника Ольвійська міжнародна археологічна експедиція Інституту археології НАН України, а також деяким проблемам наукової роботи Національного історико-археологічного заповідника «Ольвія» НАН України.

Передовсім зазначу, що вивчення античної культури було і залишається вкрай актуальним завданням для української історико-археологічної науки. Саме антична доба в історії людства заклала фундамент сучасної світової цивілізації, а Україна є однією з небагатьох країн Європи, на теренах якої знаходяться археологічні пам'ятки античної культури тисячолітнього періоду її існування — від VII ст. до н.е. до початку V ст. н.е. Антична цивілізація є базою, на якій сформувалася візантійська культурна традиція. Остання ж, маючи в своїй основі релігійно-етичний концепт християнського православ'я, заклала фундамент і сучасної української культури. Саме такий культурно-історичний ланцюг сформував європейську ідентичність України.

Серед античних пам'яток України, що знаходяться на північному узбережжі Чорного моря, найвизначнішими є ті, які розташовані в його північно-західній частині, — Борисфен (по-

селення на сучасному о. Березань) та Ольвія, обидва — в Очаківському районі Миколаївської області. На відміну від багатьох інших античних міст Чорноморського басейну, вони не містять середньовічного культурного шару і не перекриті сучасними містами. Відтак, вони є безцінними пам'ятками для археологічної науки. Вже понад 120 років вони відіграють роль своєрідних відкритих посібників для оволодіння професією археолога. Саме завдяки систематичним науковим розкопкам цих пам'яток, насамперед Ольвії, у наукових установах Східної Європи на початку ХХ ст. професія археолога оформилася остаточно.

Сучасні уявлення про освоєння античними греками узбереж Чорного моря (Понту Евксинського за античної доби) і загалом про грецьку колонізацію цього регіону, яка є частиною Великої грецької колонізації I тис. до н.е., багато в чому сформувалися саме завдяки вивченню Борисфена та Ольвії. Найранішу пам'ятку було засновано на маленькому півострові в усті великої ріки Борисфен (сучасний Дніпро). За античною традицією вона здобула однойменну назву і стала основним джерелом накопичення інформації про контакти з автохтонними племенами ранньої залізної доби, що мешкали на території Лісостепу. Саме через Борисфен та Ольвію отримував відомості про Скіфію Геродот (Herod. IV), перший історик, чиє ім'я зберегла наративна традиція.

Ольвійська експедиція є унікальною для української археологічної науки. Її було створено практично разом з Інститутом археології АН УРСР в 1936 р. До цього часу Ольвію досліджували імператорська археологічна комісія (1898–1917 рр.), Інститут історії матеріальної культури (1924–1926 рр.), а від 1927 р. пріоритет у дослідженні Ольвії й о. Березань перейшов до українських археологів. З перервою на 1941–1945 рр. він зберігається і сьогодні. Ольвія перебуває під охороною держави з 1921 р. У 1924 р. було створено археологічний заповідник, який наприкінці 1930-х років було передано до Академії наук УРСР. В 1944 р. було поновлено його статус структурного підрозділу Інституту археології, в якому заповідник

Ольвія Понтійська. Фото О.О. Кремка

Борисфен (о. Березань). Фото О.О. Кремка

перебував до 1991 р. Від початку 1990-х років заповідник «Ольвія» є самостійним структурним підрозділом Відділення історії, філософії та права НАН України. З огляду на непересічне значення для світової культури і науки Історико-археологічний заповідник «Ольвія» НАН України згідно з указом Президента України Л.Д. Кучми в 2002 р. набув статусу національного.

Результати дослідження Ольвії і о. Березань за останні півстоліття викладено вченими Інституту археології НАН України у більш ніж сотні індивідуальних та колективних монографій і численних статтях українською та європейськими мовами. Найвизначнішими серед них є праці члена-кореспондента НАН Украї-

Керамік — район керамічних майстерень у Борисфені та зразки кераміки місцевого виробництва (середина VI ст. до н.е.)

ни Сергія Дмитровича Крижицького, написані ним одноосібно або авторським колективом за його редакцією, зокрема — «Ольвия. Античное государство в Северном Причерноморье» (1999), «Давня історія України. Кн. 1. Античні держави Північного Причорномор'я» (1999), «Древнейший теменос Ольвии Понтийской» (2006), «The Lower City of Olbia (Sector NGS) in the 6th Century BC to the 4th Century AD» (2010), а також роботи його колег та учнів. Серед останніх — В.В. Крапівіна «Ольвия. Античное государство в греко-римский и позднеантичный периоды» (2014); А.В. Буйських «Архаическая расписная керамика из Ольвии» (2013) та ін. Ці праці гідно репрезентують вітчизняну науку про античність.

Дуже часто лунають запитання: скільки років поспіль можна розкопувати Ольвію і чого

ми про неї ще не знаємо? У відповідь зазначу, що інформаційний потенціал цієї пам'ятки є практично невичерпним з огляду на її площу — понад 55 га (без урахування затопленої частини) та більш як 100 га некрополя, які входять до заповідної території, а також глибину культурного шару, що сягає від 3 до 6–8 м. Ця пам'ятка, яка приваблює тисячі туристів і на якій постійно вдосконалюються методи польових археологічних досліджень, крім того щороку збагачує музейний фонд України численними артефактами античної доби. Проте найголовнішим є те, що кожний рік розкопок в Ольвії приносить інформацію, яка дозволяє по-новому розуміти історичні процеси, що відбувалися тут у давнину, а отже, ця археологічна пам'ятка є наріжним каменем вивчення давньої історії України.

За результатами новітніх досліджень українських археологів, які працюють в Ольвії та на о. Березань, було зроблено вагомі відкриття. У Борисфені розкопано Керамік — район керамічних майстерень з п'ятьма гончарними горнами та численним посудом всередині (керівник — В.В. Крутілов). Поява майстерень маркує початок місцевого керамічного виробництва в середині VI ст. до н.е. Це відкриття дало змогу стверджувати про появу і поступальний розвиток нових для цієї території суспільних відносин, що ґрунтуються на товарно-грошових засадах. Йдеться про початок інтенсивного економічного розвитку — різноманітний середземноморський імпорт, який потрапляв сюди морем, перестав задовольняти попит, який перевищив можливості імпорту вже в перше століття існування пам'ятки. Крім того, наявність місцевого керамічного виробництва дозволила включити Борисфен до середземноморського кола виробничих технологій.

В Ольвії в останні роки відкрито Південний теменос — культову ділянку із залишками двох храмів та вівтарів, на якій здійснювалося вшанування олімпійської богині Афродіти (керівник — А.В. Буйських). На сьогодні Ольвія — єдина пам'ятка в усьому Чорноморському басейні, яка мала три міські культові ділянки, на яких відбувалися календарні свята державного

значення. Як тепер зрозуміло, Афродіта була патронесою грецької колонізації Північно-Західного Причорномор'я в VI ст. до н.е. та опікувалася любов'ю, заміжжям і сім'єю, а також мореплавцями, як і в усьому Середземномор'ї. Численні приношення Афродіті — написані присвяти, імпортований посуд, статуетки, дрібні речі з кольорових і коштовних металів — дали змогу дослідити особливості її культу в умовах віддаленої колонії.

Крім того, саме завдяки дослідженням на Південному теменосі вдалося довести, що вже від зламу VI–V ст. до н.е. в Ольвії було впроваджено регулярне міське планування з повздовжньою та поперечними вулицями і площами. Ця система упорядкування міської території є одним з найвидатніших культурних досягнень античної доби через своє непересічне крос-культурне значення як найбільш раціональний принцип внутрішньої організації міста для одночасного проживання значної кількості людей і його перспективного розвитку. Таку планувальну систему було винайдено саме в епоху Великої грецької колонізації. Регулярне розмежування міської території на стандартні квартали та однакові за розмірами житлові будинки передбачало і певний соціальний устрій місцевої громади і, відповідно, було одним з показників демократичного полісного ладу з рівними соціальними можливостями громадян. Ольвія не дарма вважається територією найдавнішої демократії в Україні, а регулярне міське планування, відкрите нашими роботами, є унікальним у межах Чорноморського басейну, що ставить її на один щабель з середземноморськими пам'ятками.

І це лише два окремі приклади, які демонструють інтерпретаційні можливості нового археологічного відкриття для сучасних історичних реконструкцій. Зазначу, що донедавна, через низку незалежних від археологів обставин, іноземні фахівці не брали участі в археологічному вивченні цих пам'яток, незважаючи на їх всесвітню відомість. Таку ситуацію вдалося змінити лише останніми роками.

У 2014 р. за підтримки Німецького дослідницького товариства та Університету імені

Священні подарунки-приношення богині Афродіті, знайдені в Ольвії в Південному теменосі

Гете Франкфурта-на-Майні було започатковано спільний міжнародний проект (керівник з німецької сторони — професор Й. Форнасьє), спрямований на вивчення раннього періоду історії Ольвії та її просторового розвитку. Об'єктом спільних розкопок вибрано територію передмістя, що примикало до міста із заходу, як найменш вивчену і проблемну з точки зору інтерпретації соціального складу населення, що мешкало на ній.

Завдяки міжнародним проектам Ольвія почала системно вивчатися за допомогою сучасних неінвазивних методів. Зокрема, німецькі фахівці провели сучасну геофізичну зйомку Ольвії та її некрополя з метою вивчення просторового розвитку міста і передмістя (доктор А. Патцельт). За результатами цих робіт відкрито найранішу в Ольвії (від кінця VI ст. до н.е.) фортифікаційну систему, яка оточувала передмістя Ольвії із заходу на площі близько 25 га. Отримані дані дозволили не лише кардинально змінити уявлення про загальні розміри заселеної території, поширення окремих типів простих житлових споруд і, відповідно, просторовий розвиток Ольвії, а й відійти від старих соціокультурних конструкцій щодо ролі передмістя як виключно варварського осередку. Вкрай важливим є те, що передмістя Ольвії також згадано в «Скіфській новелі» Геродота, і завдяки проведеним нами роботам вдалося повністю з'ясувати його розміри, а також

Сканування поверхні Терасного міста Ольвії георадаром

a

б

Просторовий розвиток Ольвії за даними геомагнітних досліджень: *a* — кінець VI — середина IV ст. до н.е.; *б* — кінець IV — середина I ст. до н.е.

загальну площу Ольвії, яку було практично подвоєно.

Сканування поверхні Терасного міста георадаром дало змогу наблизитися до вирішення ще одного питання — про театр Ольвії. Це надважлива складова «політичної архітектури» за античної доби. Театр як місце загального зібрання громадян був маркером політичної автономії античного поліса. Крім того, театр згадується в ольвійському декреті III ст. до н.е. Упродовж другої половини XX ст. було здійснено чимало спроб віднайти його археологічним шляхом, проте всі намагання виявилися

безуспішними. В 2017 р. георадар на глибині 3,6 м виявив низку аномалій з характерними курватурами на захід від місця повороту чаші терасних схилів. Саме тут у 2018 р. було закладено новий пошуковий розкоп, на перші результати очікуємо за два сезони.

Крім того, в університетах Франкфурта-на-Майні і Бонна здійснено аналізи кераміки з метою з'ясування особливостей місцевого виробництва столового посуду з Ольвії і Борисфена, встановлено нові місцеві групи столового посуду. Зазначені відкриття надають можливості для коригування старих та пропозиції нових реконструкцій у галузі давньої економіки і торгівлі, вивчення попиту на місцеву гончарну продукцію у варварського населення з Лісостепу ранньої залізної доби. Крім того, керамологічні дослідження тепер дозволяють фіксувати на інших пам'ятках Середземномор'я імпорт керамічної продукції з Борисфена та Ольвії. В Університеті Франкфурта-на-Майні також розпочато аналізи монетного металу (бронза, срібло) на предмет його надходження до степового регіону Нижнього Побужжя.

З 2016 р. до міжнародної співпраці долучився Національний музей у Варшаві. За підтримки гранту Міністерства культури Польщі розгорнуто дослідження з вивчення найпізнішого періоду в історії Ольвії (керівник — доктор А. Твардецький). Роботи концентруються на території римської цитаделі Ольвії. Фахівці з Варшави здійснили тотальну високоточну фотозйомку міста та частини некрополя з використанням дрона з метою створення сучасних ортофопланів, а в перспективі — 3D-реконструкцій окремих розкопаних районів міста.

За результатами проведених досліджень встановлено, що Ольвія як античне місто припинила своє існування після «готських війн» III ст. н.е., а від другої половини IV і до початку V ст. н.е. тут знаходилося поселення Барбарікуму, що виник на уламках Римської імперії в Західній та Центрально-Східній Європі. Зокрема, відкрито житлово-господарчий комплекс і значну кількість монетних знахідок, серед яких чимало римських монет зі срібла

та бронзи, які на той час уже вийшли з обігу і якими, за повідомленнями античних авторів, римська адміністрація розплачувалася з варварами, залученими до охорони кордонів. Крім того, знайдено низку високохудожніх речей та прикрас, які використовувалися представниками римської військової еліти в межах усїєї Римської імперії. Відкриття, зроблені під час виконання спільного українсько-польського проекту, суттєво коригують сучасні уявлення про історичний та політичний розвиток Північно-Західного Причорномор'я на початку I тис. н.е., про залучення цих територій до складу варварського королівства остготів і пояснюють відсутність тут політичного і культурного впливу Візантійської імперії.

Інтенсифікації досліджень в Ольвії і на о. Березань сприяло поновлення у 2016 р. відділу археології Нижнього Побужжя в Національному історико-археологічному заповіднику «Ольвія». Від початку 2000-х років під керівництвом члена-кореспондента НАН України С.Д. Крижицького було розроблено методичні рекомендації для паспортизації відкритих нерухомих пам'яток, що експонуються просто неба в Ольвії. Ми плануємо завершити цю роботу найближчим часом. Для створення наукових паспортів ми враховуємо ступінь збереженості кожного об'єкта, пріоритетність експонування окремих споруд, консерваційно-реставраційні заходи, які було здійснено в заповіднику «Ольвія» починаючи з кінця 1940-х років. Ці роботи проводяться, зокрема, і з метою створення у майбутньому електронного реєстру культурної спадщини України, початок роботи над яким у вигляді пілотного проекту було нещодавно анонсовано Міністерством культури України спільно з НАН України.

Слід зазначити, що Національний історико-археологічний заповідник «Ольвія» не має права самостійно виконувати реставраційно-реабілітаційні роботи архітектурно-археологічних комплексів, проте за наявності фінансування може їх замовляти. Один з найкращих прикладів — реставрація крєпиди кургану Єврисивія та Арети II ст. н.е., яку було виконано за фінансової підтримки НАН України на по-

Реставрована крєпида поховального склепу Єврисивія та Арети, II ст. н.е.

Консерваційні роботи, проведені щодо вулиці у вигляді сходів у Нижньому місті, III–II ст. до н.е.

чатку 2000-х років під науковим керівництвом С.Д. Крижицького, автор проекту — архітектор Ю.М. Серов. Наразі ця споруда є своєрідною візитівкою Ольвії. Заповідник власними силами здійснює поточні консерваційні роботи на розкопах, відкритих у попередні роки. Суттєву допомогу Національний історико-археологічний заповідник «Ольвія» отримує від волонтерів, зокрема на проведення заходів, пов'язаних з музеєфікацією. Останніми роками експозиційна площа розширилася через облаштування лапідарію. Завдяки багаторічній співпраці з фахівцями Національного музею історії України здійснюється науковий облік експонатів, їх поточна реставрація, залучення

пам'яток до туристичного маршруту. Сьогодні на часі облаштування нового фондосховища тарних амфор.

Впродовж останнього десятиліття активізувалися спільні наукові дослідження Національного історико-археологічного заповідника «Ольвія» з Миколаївським національним університетом ім. В.О. Сухомлинського. Зокрема, започатковано міжнародну конференцію «Ольвійський форум», видано збірку наукових праць «Північне Причорномор'я за античної доби» (2017). У щорічних звітах Академії відображено й наукові публікації співробітників заповідника «Ольвія». Цими, бодай ще скромними на тлі інших академічних установ НАН України досягненнями можна заслужено пишатися, оскільки помітне поживлення наукової роботи останнім часом дає надію на відродження заповідника і піднесення його наукового статусу.

У 2018 р. Національний історико-археологічний заповідник «Ольвія» поновив і власні археологічні дослідження на пам'ятках ольвійської сільської округи (хори), які від кінця 1980-х років були призупинені. Додам, що на базі заповідника «Ольвія» щороку проходять археологічну та музейну практику студенти закладів вищої освіти з Харкова, Львова, Бер-

дянська, Луганська (з реєстрацією в м. Старобільськ) та Франкфурта-на-Майні (ФРН), а з колекціями наукових фондів працюють десятки вітчизняних та зарубіжних фахівців.

Виходячи з досвіду вітчизняних археологічних досліджень та беручи до уваги перші результати міжнародної співпраці, можна вважати новітні дослідження в Національному історико-археологічному заповіднику «Ольвія» дуже перспективними і такими, що мають значний науковий потенціал для розвитку української і світової археологічної науки. Наше головне завдання — зберегти заповідник, унікальний для академічної науки України, та Ольвійську археологічну експедицію, найстарішу в межах НАН України. На цьому тлі актуальною є підтримка Президією НАН України дослідницької діяльності Інституту археології НАН України на теренах заповідника «Ольвія», оскільки в останні роки Ольвійська експедиція працює виключно за спонсорські кошти. Крім того, потрібно повністю доукомплектувати науковий штат відділу археології Нижнього Побужжя Національного історико-археологічного заповідника «Ольвія».

Дякую за увагу!

За матеріалами засідання підготувала О.О. Мележик